

Η διαμόρφωση εθνοτικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια στις αρχές του ΙΖ΄ αιώνα σύμφωνα με τα ποιήματα του Σταυρινού και του Ματθαίου Μυρέων

Tudor Dinu

Στον αγαπητό φίλο Alfred Vincent

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 16-ου αιώνα η οθωμανική κυριαρχία επί των Ρουμανικών Ηγεμονιών σκλήρυνε με το ύψος του χαρατσιού και των υπόλοιπων οικονομικών υποχρεώσεων έναντι της Πύλης να αυξάνονται αισθητά και τους αυθέντες της Μολδοβλαχίας να διορίζονται απευθείας από την Κωνσταντινούπολη. Μεταξύ των συνεπειών αυτής της νέας τάξης πραγμάτων συγκαταλέγεται και η αύξηση του αριθμού των πιστών προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία Ρωμιών, οι οποίοι εγκαθίσταντο στις εκβολές του Δούναβη για να σταδιοδρομήσουν πολιτικά ή να συγκεντρώσουν περιουσίες από κερδοφόρες δραστηριότητες, κυρίως από το εμπόριο.

Καθώς στις Ηγεμονίες η κατοχή αξιωμάτων και ακόμα και της ίδιας της αυθεντίας δεν εξαρτάτο από την εθνική καταγωγή, αλλά μόνο από τον ασπασμό της χριστιανικής θρησκείας, οι πρώτοι Έλληνες πολιτικοί αξιωματούχοι καταγράφονται στη Βλαχία από την εποχή του Μίρτσα του Γηραιού (1386-1418), ενώ στη Μολδαβία, το έτος 1438. Η έλευση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης στον Κάτω Δούναβη ευνοούνταν από την πρακτική των γηγενών ηγεμονικών ή αρχοντικών οικογενειών να συνάπτουν γάμους με τους εκπροσώπους των μεγάλων βυζαντινών οικογενειών, προκειμένου να εδραιώσουν την κατάστασή τους ως πνευματικών διαδόχων της αυτοκρατορίας. Κατ'αυτόν τον τρόπο, ο κολοφώνας της πολιτικής εξουσίας των Ελλήνων κατά την προφαναριωτική περίοδο τοποθετείται στα τέλη του 16-ου αιώνα και στις αρχές του 17-ου αιώνα, επί των ηγεμόνων οι οποίοι είχαν νυμφευτεί με Ελληνίδες αρχόντισσες, όπως ο Αλέξανδρος Μίρτσα (1568-1574, 1574-1577) παντρεμένος με την Αικατερίνη Σαλβαρεσσό, ο Πέτρος ο Χωλός (1574-1577, 1578-1579, 1582-1591), σύζυγος της Μαρίας Αμιράλη, ο Ιάγκου ο Σάξονας (1579-1582), ο άνδρας της Μαρίας Παλαιολογίνας, ο Ράντου Μίχνας (Βλαχία 1611-1616, 1620-1623, Μολδαβία 1616-1619, 1623-1626), παντρεμένος με την Αργυρώ. Επιπλέον, κατά το 16-ο αιώνα ο Σάμιος ή Κρητικός τυχοδιώκτης Ιωάννης Ιάκωβος Ηρακλείδης έγινε για σύντομο χρονικό διάστημα ηγεμόνας της Μολδαβίας (1561-1563).

Η παρουσία Ελλήνων σε πολιτικές θέσεις ευνοούσε, με τη σειρά της, αισθητά το εμπόριο το οποίο ασκούσαν οι ομοεθνείς τους, οι οποίοι επεκτείνουν αυτήν την περίοδο τις δραστηριότητές τους στον Κάτω Δούναβη. Μια τρίτη κατηγορία Ελλήνων, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στις Ηγεμονίες, συγκροτείται από τους κληρικούς / τους λόγιους, πιο πολυάριθμους κατά το 14-ο και 15-ο αιώνα, όταν η ιεραρχία της μητρόπολης Ουγγροβλαχίας εμονοπωλείτο αποκλειστικά από το ελληνικό στοιχείο και λιγότερους μετά την Άλωση, οπότε οι επισκοπικές και μητροπολιτικές έδρες καταλαμβάνονταν σχεδόν πάντοτε από τους ιθαγενείς.

Επίσης, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι, παρόλο που, στην πλειονότητά τους, οι Έλληνες εγκατεστημένοι στις Παρίστριες Ηγεμονίες ήταν αφοσιωμένοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία,

η κυριαρχία της οποίας τους επέτρεπε να κατέχουν πολιτικά και θρησκευτικά αξιώματα στη Βλαχομοπογδανία ή να πλουτίζουν από το εμπόριο, στις εκβολές του Δούναβη έφτασαν και Ρωμιοί οι οποίοι όχι μόνο ονειροπολούσαν, αλλά, επιπλέον, προσπαθούσαν να ενεργήσουν για την απελευθέρωση του γένους (και των υπόλοιπων χριστιανών των Βαλκανίων) από το οθωμανικό ζυγό.

Στο δεύτερο ήμισυ του 16-ου αιώνα απαντάται μια αξιόλογη καινοτομία στο τοπίο του παραδουνάβιου Ελληνισμού. Περισσότεροι Ρωμιοί έχουν μια σημαντική συνεισφορά στο πολιτιστικό βίο των Παρίστριων Ηγεμονιών, δημιουργώντας έργα που σχετίζονται άμεσα με το χώρο που τους παρέχει φιλοξενία: ο ηπειρώτης Σταυρινός και ο κρητικός Γεώργιος Παλμής έχουν συγγράψει μεγαλόπνοα ποιήματα αφιερωμένα στα ανδραγαθήματα του Ρουμάνου ηγεμόνα Μιχαήλ του Γενναίου (1593-1601), ενώ ο Ματθαίος Μυρέων συνέταξε ένα έμμετρο χρονικό της σύγχρονης ιστορίας της Βλαχίας. Αρκετοί ήταν και οι Έλληνες καλλιτέχνες, οι οποίοι αγιογράφησαν τις ηγεμονικές εκκλησίες (ο Σταματέλος Κοτρωνάς ο Ζακυθηνός στη Râșca, ο Μηνάς στο Căluț (1593-1594). Ταυτόχρονα, ο Λουκάς ο Κύπριος, πρόσφυγας στη Βλαχία, μετά την άλωση της μεγαλονήσου από τους Τούρκους (1571), έβαλε στη μονή Dealu τις βάσεις ενός σχολείου μικρογραφίας και καλλιγραφίας, του οποίου τα έργα γνώρισαν ευρύτατη διάδοση σε όλη τη χριστιανική Ανατολή.

Από τους προαναφερθέντες λογοτέχνες στην παρούσα ανακοίνωση θα μας απασχολήσουν ο Σταυρινός και ο Ματθαίος Μυρέων, και, κυρίως, ο τρόπος με τον οποίο αυτοί αντικατοπτρίζουν στο έργο τους την εικόνα των διάφορων εθνοτήτων (Ρουμάνων, Ελλήνων, Τούρκων, Ούγγρων κτλ.) οι οποίες δίνουν το παρόν στα τέλη του 16-ου αιώνα και στις αρχές του 17-ου αιώνα στη Βλαχία, η οποία είχε μετατραπεί σε σκηνή έντονων πολεμικών συγκρούσεων. Αρχίζοντας από την ανάλυση των αποκαλυπτικών χωρίων των δύο ποιημάτων, θα επιχειρήσουμε να καθορίσουμε αν δικαιολογείται να μιλήσουμε περί της διαμορφώσεως μιας εθνοτικής ταυτότητας, έστω και σε υποτυπώδη μορφή και, σε καταφατική περίπτωση, να εντοπίσουμε τα στοιχεία που την ορίζουν.

Ο εξ Βορείου Ηπείρου Σταυρινός μπήκε στην υπηρεσία του Ρουμάνου βοεβόδα Μιχαήλ του Γενναίου, τον οποίο συνόδευσε στις εκστρατείες του, παρακολουθώντας ακόμα και τη στυγερή δολοφονία του στην Πεδιάδα της Τόρτας. Σύντομα μετά το συμβάν αυτό, ενώ φυλακίζόταν στο κάστρο της Μπίστριτσας, αυτός συνέγραψε ένα εκτενές ποίημα με τίτλο *Διήγησις ωραιοτάτη του Μιχαήλ Βοϊβόδα, πως αφέντευσε εις την Βλαχίαν και πώς έκοψε τους Τούρκους όπου ευρέθησαν εκεί και πώς έκαμε πολλαίς ανδραγαθίαις και ύστερα εθανατώθη διά φθόνον χωρίς πόλεμον*¹. Πρόκειται για ένα χρονικό 1312 ζευγαρωτά ομοικατάληκτων πολιτικών

¹ Η έκδοση του κειμένου *Les Exploits de Michel le Brave Voivode de Valachie par Stavrinus le Vestiar* στο Legrand, Émile, *Recueil des poèmes historiques en grec vulgaire, relatifs a la Turquie et aux Principautés Danubiennes*, Παρίσι, 1867, σελ. 16-127, αλλά βλέπε και Stavrinus, Palamed, *Cronici în versuri despre Mihai Viteazul*, Εισαγωγή και μετάφραση Olga Cicanci, Εισαγωγικό σημείωμα και κριτική έκδοση του ποιήματος του Σταυρινού Κομνηνή Πηδόνια, Εκδόσεις Ομόνοια, Βουκουρέστι, 2004.

Βασική κριτική βιβλιογραφία: Vincent Alfred, *From Life to Legend: The Chronicles of Stavrinus and Palamidis on Michael the Brave*, *Θησαυρίσματα*, τόμος 25 (1995), σελ. 165-238, Βενετία, 1995, Tudor Dinu, *Mihai Viteazul – erou al eposului grec* (Μιχαήλ ο Γενναίος – ήρωας του ελληνικού έπους), Εκδόσεις Humanitas, Βουκουρέστι, 2008, 508 σελ., Russo, D., *Poeme grecești întru slava lui Mihai Viteazul* (Ελληνικά ποιήματα εις τη δόξα του Μιχαήλ του Γενναίου) σε *Studii istorice greco-române*, Opere postume, Α΄ Τόμος, Fundația pentru Literatură și Artă, Βουκουρέστι, 1940, σελ. 103-156.

στίχων, συνταχθέν σε δημώδη γλώσσα, το οποίο περιγράφει με αρκετή ακρίβεια τα σημαντικότερα στρατιωτικά γεγονότα της ηγεμονίας του Μιχαήλ του Γενναίου από την αντιοθωμανική εξέγερση στο Βουκουρέστι το Νοέμβριο του 1594 έως τη δολοφονία του βοεβόδα στις 9 Αυγούστου 1601.

Ο Μιχαήλ ο Γενναίος, ο οποίος κατέχει τον κεντρικό ρόλο στο πλαίσιο αυτού του ποιήματος, παρουσιάζεται ως ήρωας εμπνευσμένος και προστατευμένος από τη Θεία Πρόνοια². Χριστιανός πρίγκιπας, που συνειδητοποιεί την ευγενική του αποστολή, ορκίζεται στον Τίμιο Σταυρό, στο πνεύμα του όψιμου μεσαίωνα, να εξολοθρεύσει τους απίστους (*οπ' όμοσεν εις τον σταυρόν τους Τούρκους ν' αφανίσει*, Σ1113) και, συνεπώς, δε διστάζει να χύσει το αίμα του για το καλό της χριστιανοσύνης (*και έχυσα το αίμα μου διά την χριστιανοσύνη*, Σ824). Μάχεται όχι μόνο για την εκδίωξη των Τούρκων από την Κωνσταντινούπολη, όπου ελπίζει να τελεσθούν εκ νέου χριστιανικές ακολουθίες στο Ναό της Αγίας Σοφίας (*και θάρρειεν να λειτουργηθεί μέσ' στην Αγίαν Σοφίαν*, Σ1144), αλλά και για την ένωση των εκκλησιών (*ότι εκόπιαζε πολλά να σμίξει η εκκλησία / Ρόμης, Κωνσταντινούπολης, να τηνε κάμει μία*, Σ1145-1146), ενισχύοντας ταυτόχρονα και το Άγιον Όρος (*του Αγίου Όρους ο φίλος*, Σ1112).

Στο ίδιο πνεύμα των όψιμων σταυροφοριών, στο Σταυρινό, η θεμελιώδης αντίθεση δεν πραγματοποιείται στην περίπτωση των στρατιωτικών συγκρούσεων ανάμεσα στα έθνη, αλλά μεταξύ χριστιανοσύνης και μουσουλμανικού κόσμου. Πρόκειται για δύο ασυμβίβαστες οντότητες, οι οποίες δεν μπορούν να συνυπάρξουν ειρηνικά. Το καλό της χριστιανοσύνης συμπίπτει μοιραία με τη σφαγή των απίστων, πράξη όχι μόνο ευάρεστη στο Θεό, αλλά ακόμα και διαταχθείσα από Αυτόν. Άλλωστε, η κινητήρια δύναμη της υπόθεσης του ποιήματος αποτελείται από τη νόηση που ο Θεός ενέπνευσε στο Μιχαήλ να σφάζει τους απίστους (*είδ' ο Θεός την αδικιάν και την στενοχωριάν [...] και νόησιν του έδωκεν τ' αφέντη του Μιχάλη, τους Τούρκους όλους 'ς το σπαθί κ' εις θάνατον να βάλη*, Σ61, 63-64). Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο Σταυρινός δεν αναφέρει πουθενά την προσπάθεια προσηλυτισμού των μουσουλμάνων στη χριστιανική θρησκεία, αλλά μόνο τον αφανισμό τους, ως μοναδική λύση για την ευημερία του χριστιανικού κόσμου (*να κάμει τους Αγαρηνούς να φύγουν εκ τον κόσμον*, Σ1137). Αυτή η στάση δικαιολογείται εν μέρει από τις ενέργειες των Τούρκων / των απίστων, οι οποίοι, όχι μόνο επιτελούν καταδικαστέες πράξεις, όπως οι λεηλασίες των χριστιανών και ο εξανδραποδισμός των μανάδων και των παιδιών στη δίνη του πολέμου, αλλά επιδιώκουν εσκεμμένα τέτοιες φρικαλεότητες με τη φωνή του σουλτάνου (*και κούρσεψε και σκλάβωσε μάνες με τα παιδιά*, Σ216). Τέτοια συμπεριφορά εξηγεί, επίσης, την ανείπωτη χαρά που αισθάνεται ο συγγραφέας όταν περιγράφει τις συμφορές ή το θάνατο των απίστων, ακόμα και των ανυπεράσπιστων μουσουλμανών γυναικών από το Ρούσε, οι οποίες μετατρέπονται σε αγνά θύματα των βίαιων χριστιανών (Σ121-126).

Άλλωστε, η εικόνα των απίστων που διαγράφει ο ποιητής είναι ταυτόχρονα συμβατική και κομική, μιας και οι Τούρκοι αποτελούν μια συμπαγή μάζα άνευ ταυτότητας ή ιδεολογίας. Επιπρόσθετα, ο Σταυρινός παρέχει ελάχιστες συγκεκριμένες και αποκαλυπτικές πληροφορίες και λεπτομέρειες, οι οποίες θα μπορούσαν να σκιαγραφήσουν μια αξιόπιστη προσωπογραφία τους. Το καθοριστικό τους γνώρισμα είναι το άπειρο τους πλήθος (*περισσοί οι Τούρκοι σαν το*

² Βλέπε Tudor Dinu, *Elementul creștin în poemele lui Stavrinus și Gheorghios Palamedes despre Mihai Viteazul (To χριστιανικό στοιχείο στα ποιήματα του Σταυρινού και του Γεωργίου Παλαμήδη για το Μιχαήλ το Γενναίο)* στον τόμο *Antic și modern. In honorem Luciae Wald* (επιμέλεια της Ana-Cristina Halichias σε συνεργασία με τον Tudor Dinu), Εκδόσεις Humanitas, Βουκουρέστι, 2006, σελ. 181-192, Vincent, ενθ. αν, σελ. 189-190.

χώρα, Σ68), το οποίο δεν αποτελεί επ' ουδενί τρόπο προτέρημα στο πεδίο της μάχης. Μόλις βρεθούν αντιμέτωποι με τον εχθρό, καταλαμβάνονται από έναν θανάσιμο τρόπο και δε σκέφτονται τίποτα άλλο παρά να βρουν ταχύτερα τη σωτηρία τους με τη φυγή. Ο προαναφερθείς τρόμος τους αξιοποιείται λογοτεχνικά από το Σταυρινό, ο οποίος τους παρομοιάζει με ζώα που συμβολίζουν την αδυναμία τους όπως τα πρόβατα (*σαν πρόβατα τους έδιωχναν, Σ364, Και τι να κάμνουν πρόβατα ανάμεσα τους λύκους; Σ380*) ή τα ψάρια (*κι οι Τούρκοι σαν τους είδασι, ετρέμαν σαν το ψάρι, Σ106*) ή την ακαθαρσία, όπως ο χοίρος (*εκεί να ιδείς πώς κολυμπούν οι Τούρκοι σαν οι χοίροι, Σ236*). Αυτή η συνθηκολόγηση άνευ μάχης ενώπιον του θρυλικού Ρουμάνου βοεβόδα βρίσκεται στους αντίποδες των αγέρωχων σχεδίων θριάμβου που οργάνωναν αρχικά οι Τούρκοι στρατηγοί σε μια χαρακτηριστική στάση αλαζονείας και ύβρεως (Σ221-226, 241-246 κτλ.).

Υπό το φως της δυαδικής διαίρεσης του κόσμου σε χριστιανούς και μουσουλμάνους που πραγματοποιεί ο Σταυρινός, στην κατηγορία των απίστων ταξινομούνται και οι Εβραίοι εξαιτίας της συνεργασίας τους με τους Τούρκους εις βάρος των χριστιανών. Συνεπώς, η δολοφονία των Εβραίων μαζί με τους μουσουλμάνους (*Τούρκους, Εβραίους έκοψαν και παν της απωλείας, Σ 130*) δικαιολογείται πλήρως από ιδεολογικής άποψης, ιδιαίτερα επειδή αυτοί φέρουν την ίδια ευθύνη με τους Τούρκους για την ανελέητη εκμετάλλευση της Βλαχίας με την άσκηση της τοκογλυφίας (*ποτές δεν είχαν γλιτωμόν εκ τα πολλά τα χρέη, / που γύρευαν εκ την Βλαχιά και Τούρκοι και Εβραίοι, Σ79-80*).

Το ίδιο με τους απίστους ταυτίζονται και όσοι συμπράττουν με αυτούς προς ζημίαν των χριστιανών, ανεξάρτητα αν είναι ή όχι βαπτισμένοι. Είναι η περίπτωση των Ούγγρων ευγενών, οι οποίοι από μικρόψυχα πολιτικά συμφέροντα υποστήριξαν τη δολοφονία του Μιχαήλ του Γενναίου, του μεγάλου προστάτη της ορθοδοξίας. Για τη συμπεριφορά τους αυτή, αμείβονται πρωτίστως με μια σειρά ατέλειωτων προσβολών από τον ποιητή, ο οποίος τους κατηγορεί ότι πρόδωσαν την πατροπαράδοτη τους πίστη (*αφήσετε τους χριστιανούς οπού 'ναι η τιμή σας / και Τούρκους αγαπήσετε παντοτινούς εχθρούς σας, Σ 1215-1216*), έτσι ώστε να ταυτιστούν με τους Τούρκους (*σαν αυτουνούς είστε μαγαρισμένοι, / αλήθειαν δεν έχετε ουδ' είστε βαπτισμένοι, / αλλ' είστε ασεβέστατοι, σκύλοι μαγαρισμένοι, Σ1217-1219*). Ταυτόχρονα, ο Σταυρινός επισημαίνει ότι ο Θεός δεν μπόρεσε να παραμένει αδιάφορος στην ανόσια πράξη τους και τους έκανε να χάσουν την πατρίδα και τα αγαθά τους και να περιπλανηθούν απελπισμένοι (*Κύριος τους ωργίσθηκεν κι εχάσαν την πατρίδαν, / ερήμαξεν ο τόπος τους, εχάσαν και τον βιον τους / και, σαν δεν θέλουν, περπατούν δίχως το εδικόν τους / και διαμερισθήκασιν από τα πατρικά τους / και λείπουν εκ τα σπίτια τους και εκ τα γονικά τους, Σ1186-1190*).

Στο πλαίσιο της χριστιανοσύνης οι διαφοροποιήσεις με εθνολογικά κριτήρια κατέχουν για τον Σταυρινό ένα δευτερεύοντα ρόλο. Η ταυτότητα του Μιχαήλ ως Ρουμάνου (Βλάχου) δεν τονίζεται ιδιαίτερα και οπωσδήποτε υστερεί εκείνης του «αθλητή του Χριστού». Άλλωστε, πέραν της αξιέπαινης συμμετοχής τους στις εκστρατείες κατά των Τούρκων, οι Βλάχοι δεν απολαμβάνουν στο ποίημα έναν εγκωμιαστικό χαρακτηρισμό. Από τα ολίγα στοιχεία που τους αφορούν στον αναγνώστη δεν μπορούν να διαφύγουν τα περιφρονητικά λόγια του καρδινάλιου Ανδρέα Bathori ή του στρατηγού Γεωργίου Μπάστα κατά των Βλάχων (*Βλάχοι χοντρίτες, Σ613*)³, ή ακόμα του ίδιου του Μιχαήλ του Γενναίου με την ιδιοτητά του ως Ρουμάνου (*ένας Βλάχος σαν αυτόν, Σ 617, και ένας Βλάχος σαν αυτόν να είναι τιμημένος, Σ1059*). Επίσης, ούτε οι

³ Vincent, ενθ. αν, σελ. 192.

Έλληνες εγκατεστημένοι στη Βλαχία έχουν ιδιαίτερη εκτίμηση για τους Ρουμάνους, με τους οποίους είχαν συχνά τεταμένες σχέσεις, αλλά προτιμούν να μην εκφράζονται ανοικτά, αλλά να αφήνουν αυτό το γεγονός να φαίνεται μέσα από τους στίχους. Πέραν αυτών των διάσπαρτων αναφορών, δεν μπορούμε σε καμία περίπτωση να μιλήσουμε για τη δημιουργία μιας αυτόνομης προσωπογραφίας των Βλάχων, η οποία να τεκμηριώσει την ύπαρξη εθνικής συνείδησης, έστω και σε πρωτόγονη μορφή.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η υφιστάμενη διαίρεση στα πλαίσια της χριστιανοσύνης, μεταξύ ορθοδόξων και καθολικών αναφέρεται μόνο *εν παρόδω*. Επίπλεον, ο ποιητής ισχυρίζεται τελείως αβάσιμα και χωρίς σχετικά επιχειρήματα ότι ο Μιχαήλ ενήργησε ενόψει της ενοποιήσεως των εκκλησιών (*ότι εκόπιαζε πολλά να σμίξει η εκκλησία / Ρώμης, Κωνσταντινούπολης, να τηνε κάμει μία*, Σ1145-1146). Στην πραγματικότητα, ο Ρουμάνος ηγεμόνας παρείχε αφειδώς συμπαράστασή του στους ανθενωτικούς αγωνιστές, όπως εκείνοι που επιχειρούσαν να αποτρέψουν την προσχώρηση των Ουκρανών της Πολωνίας στο καθολικό δόγμα⁴.

Ο κανόνας της περιορισμένης σημασίας που δίνει ο ποιητής στις εθνοτικές ομάδες γνωρίζει μόνο μια εξαίρεση, τόσο πιο αξιόλογη, όσον αφορά τους ίδιους τους Έλληνες (Ρωμιούς). Πρόκειται, άλλωστε, για το πιο αμφιλεγόμενο, από ιστορική άποψη, επεισόδιο σε ολόκληρο το ποίημα του Σταυρινού, αφού δεν τεκμηριώνεται από καμία άλλη πηγή, εκτός του αντίστοιχου χρονικού του Γεωργίου Παλαμίδη. Οι Τάταροι του χάνου Γκιράι, απεσταλμένοι από τους Τούρκους στη Βλαχία προκειμένου να τιμωρήσουν τον προδότη Μιχαήλ, ηττώνται πρώτα από την εμπροσθοφυλακή των ρουμανικών στρατευμάτων με επικεφαλής τους αδελφούς Buzescu και τον Radu Calomfirescu στις μάχες του Putineiu και Stănești (12-14 Ιανουαρίου 1595) και ύστερα εξολοθρεύονται και εκδιώκονται οριστικά από τη χώρα κατόπιν της νυκτερινής εφόδου στο στρατόπεδό τους στο Șerpătești (σε απόσταση περίπου 2 χιλιομέτρων από το Giurgiu), της οποίας ηγήθηκε ο μπάνος Manta⁵.

Η εκδοχή αυτών των γεγονότων που παρουσιάζει ο Σταυρινός είναι τελείως διαφορετική. Σύμφωνα με τον Έλληνα λογοτέχνη, ο Μιχαήλ δεν αποστέλλει σε εξερεύνηση τους άρχοντες Buzescu, αλλά τριακόσιους Έλληνες λεβέντες. Φυσικά, μπορεί κανείς να εικάσει ότι οι αδελφοί Buzescu ηγούνταν Ελλήνων πολεμιστών, αλλά το γεγονός παραμένει πολύ απίθανο, διότι ο αντιοθωμανικός αγώνας μόλις είχε αρχίσει και οι εθελοντές των Βαλκανίων δεν είχαν ακόμα το χρόνο να προσχωρήσουν στα στρατεύματα του Μιχαήλ. Άλλωστε, αν εξαιρέσουμε το εν λόγω χωρίο, οι μέχρι σήμερα γνωστές πηγές μαρτυρούν τη συμμετοχή στην πολεμική προσπάθεια του Μιχαήλ, μόνο ενός αποσπάσματος με επικεφαλής τον καπετάνιο Φραγκίσκο Καλογερά και αυτό πολύ αργότερα⁶. Σε αυτές τις συνθήκες, είναι πιο πιθανό ο Σταυρινός να έχει επινοήσει αυτό το επεισόδιο προκειμένου να δώσει έμφαση στη συμμετοχή των ομοεθνών του σ' έναν, άλλωστε, κατ' εξοχήν υπερεθνικό πόλεμο, ο οποίος υπηρετεί το κοινό καλό της χριστιανοσύνης. Από την άλλη, οφείλει να επισημάνουμε ότι τα ανδραγαθήματα των Ρωμαίων βρίσκουν το αντίστοιχό τους αποκλειστικά στους άθλους του ίδιου του Μιχαήλ του Γενναίου. Με αυτόν τον τρόπο, ο ποιητής ανταποκρίνεται και στις προσδοκίες του ελληνικού αναγνωστικού κοινού του, το οποίο

⁴ Tudor Dinu, *Ο Ρουμάνος ηγεμόνας Μιχαήλ ο Γενναίος (1593-1601) και οι Έλληνες*, τόμος 39, Αθήνα, 2008, σελ. 30-32.

⁵ Tudor Dinu, *Mihai Viteazul – erou al eposului grec*, σελ. 42-44.

⁶ D.M.Pippidi και André Pippidi, *Un capitaine crétois au service de Michel le Brave Prince de Valachie, Ανάπτυο εκ του Β' Τόμου των πεπραγμένων του Γ' Τόμου του Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα, 1974.

προτιμούσε να διαβάσει για τους αντιοθωμανικούς αγώνες των ομοεθνών του και όχι τόσο των Ρουμάνων.

Ταυτόχρονα, το παρόν χωρίο είναι αξιοσημείωτο επειδή μαρτυρεί την ύπαρξη ελληνικής εθνικής συνείδησης, έστω και σε υποτυπώδη μορφή. Απεσταλμένοι σε αναγνώριση κατά των Τατάρων, οι οποίοι είχαν εισβάλει στη Βλαχία, οι τριακόσιοι Ρωμιοί αποφασίζουν να μη ζητήσουν πλέον τη συνδρομή των Βλάχων, αλλά να ξεκινήσουν μόνοι τους κατά ογδόντα χιλιάδων απίστων (sic!), τους οποίους εξουδετερώνουν με μεγάλη ευχέρεια. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι λόγοι που τους παροτρύνουν να μην ειδοποιήσουν το Μιχαήλ σχετικά με τον αριθμό και τις κινήσεις των επιδρομέων. Μεταξύ άλλων, αυτοί υποστηρίζουν, ότι αν καλούσαν προς βοήθεια τους Βλάχους, αυτοί θα διατεινόταν ότι οι Ρωμαίοι φοβούνται και θα τους λοιδορούσαν (*θέλουν ειπεί εφοβήθημεν και θε μας ονειδίσουν*, Σ164), όπως, άλλωστε, τους λοιδορούν συνέχεια (*Έως τότε να είμασθεν 'κ τους Βλάχους οργισμένοι / και από μεγάλους και μικρούς να είμασθε ονειδισμένοι*; Σ155-156). Μάλιστα, αυτή τη φορά φαίνεται ότι τους έστειλαν με την ύπουλη πρόθεση να πέσουν στα χέρια των Τατάρων (*Δεν βλέπετε ότι βούλονται οι Βλάχοι να μας φάγουν, / και διά τούτο έστειλαν εδώ, ημάς διά να πιάσουν*; Σ153-154). Οι τεταμένες σχέσεις μεταξύ των διαφόρων εθνοτήτων που υφίσταντο στη Βλαχία, στα τέλη του 16-ου αιώνα⁷, διαφαίνονται με αρκετή σαφήνεια, παρόλο που ο Σταυρινός προτιμά την εχεμύθεια σε αυτό το ποίημα, το οποίο στόχευε στην ομόφωνη αντιοθωμανική κινητοποίηση των χριστιανών στα Βαλκάνια, οι οποίοι ήταν ικανοί να ξεπεράσουν τις μεταξύ τους διαφορές.

Οι Ρωμαίοι βρίσκουν την εσωτερική δύναμη να αγωνίζονται μόνοι τους κατά των Τατάρων, μόνο όταν ενθυμηθούν το λαμπρό στρατιωτικό παρελθόν των Ελλήνων, το οποίο πιστεύουν ότι τους ανήκει αυτοδικαίως. Μάλιστα οι στρατιώτες πραγματοποιούν έναν χαρακτηριστικό αναχρονισμό όταν ισχυρίζονται ότι ο Μεγαλέξανδρος, το κατ'εξοχήν παράδειγμα της ελληνικής ανδρείας, κατέκτησε όλη την οικουμένη με τους Ρωμαίους του (*Αλέξανδρος ο βασιλεύς όλην την οικουμένην / με τους Ρωμαίους την όρισεν*, Σ157-158). Μετά από δύο στίχους οι ίδιοι ταυτίζουν τον όρο «Ρωμαίοι» με εκείνο «Μακεδόνες» (*Αν Μακεδόνες είμασθεν σήμερας φανούμεν*, Σ160), αποδεικνύοντας ότι συνειδητοποιούν πλήρως την αδιάλειπτη συνέχεια του ελληνικού έθνους, ανεξάρτητα από τις διάφορες ονομασίες που είχαν χρησιμοποιηθεί στο βάθος του χρόνου προκειμένου να κατονομαστούν οι εκπρόσωποί του. Άλλωστε, οι όροι *γένος και πατρίδα* αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο ολόκληρης της πολεμικής επιχειρηματολογίας των Ελλήνων. Ευρισκόμενοι εκτός Ελλάδος, αυτοί επιδιώκουν να μάχονται με γενναιότητα, με σκοπό να τιμήσουν το γένος και την πατρίδα τους (*Σήμερας τιμήσομεν και γένος και πατρίδα / ή σήμερ' ας 'ποθάνομεν χωρίς άλλην ελπίδα*, Σ161-162), έννοιες οι οποίες σε αυτές τις συνθήκες δέχονταν έντονη αμφισβήτηση από τους ιθαγενείς. Εξάλλου, αξιοσημείωτο μας φαίνεται και το γεγονός ότι, κατά την έναρξη της σύσκεψής τους, οι Έλληνες αποφασίζουν να συντρίψουν μόνοι τους Τατάρους για να κερδίσουν τιμή και δόξα για τον εαυτό τους (*ή να κερδαίσομεν τιμήν ή να χαθεί η ζωή μας*, Σ152), αλλά τελικώς κρίνουν σκόπιμο να θυσιαστούν αλτρουιστικά προκειμένου να δοξάσουν το γένος και την πατρίδα τους (Σ161-162).

Δημοσιευμένη επί Τουρκοκρατίας πάντα μαζί με το χρονικό του Σταυρινού, η *Ετέρα Ιστορία των κατά την Ουγγροβλαχίαν τελεσθέντων, αρξαμένη από Σερμπάνου Βοηβόντα μέχρι Γαβριήλ Βοηβόντα, του ενεστώτος δουκός του Ματθαίου, μητροπολίτη Μυρέων της Λυκίας*⁸,

⁷ Vincent, ενθ. αν, σελ. 193.

⁸ Η έκδοση του κειμένου στο Émile Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, 2-ος τόμος, Maisonneuve, Παρίσι, 1881, σελ. 231-333. Η θεμελιώδης μελέτη του ποιήματος παραμένει Alfred Vincent, *Byzantium Regained? The History, Advice an Lament by Mathew of Myra*, Θεσσαυρίσματα, τόμος 28 (1998), σελ. 275/347, Βενετία, 1998.

αποτελεί ένα μακρόπνοο ποίημα 2860 ιαμβικών δεκαπεντασύλλαβων, το οποίο περιλαμβάνει τρεις σαφώς διαιρεμένες ενότητες: 1) Η ιστορία της Βλαχίας περιεχόσα τις ηγεμονίες του Radu Șerban, Radu Mihnea, Αλέξανδρου Πίας και Γαβριήλ Μονιλă κατά το χρονικό διάστημα 1602-1618, 2) μια συλλογή συμβουλών προς τον αυθέντη Αλέξανδρο Πίας, 3) ένας θρήνος για την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Όντας το έργο ενός λειτουργού του Υψίστου, η *Ιστορία* εμποτίζεται πολύ περισσότερο από χριστιανικές ορθόδοξες αντιλήψεις απ'ότι το ποίημα του Σταυρινού. Υπό αυτήν την έννοια, όλα τα γεγονότα της βλαχικής ιστορίας γίνονται αντιληπτά ως καρπός της μάχης μεταξύ του Θεού και του διαβόλου, όπου ο τελευταίος προκαλεί την έχθρα και τη διχόνοια στον κόσμο. Τέλος, η θεία βούληση θριαμβεύει πάντοτε και οι ηγεμόνες διατηρούν το αξίωμά τους μόνο εφόσον τηρούν τη δικαιοσύνη.

Παρόλο που κατά την περίοδο 1602-1618 η Βλαχία δεν ήταν πλέον το πεδίο των συγκρούσεων τόσων γενών, όπως επί Μιχαήλ του Γενναίου, λεηλατήθηκε δύο φορές από τους Ούγγρους του Μωυσή Szekely (1602) και του Γαβριήλ Bathori (1610), αντίστοιχα και γνώρισε περισσότερα ανθελληνικά κινήματα της αυτόχθονος καθεστηκυίας τάξεως. Πράγματι, η *Ιστορία* του Ματθαίου Μυρέων μπορεί να γίνει αντιληπτή και ως χρονικό των εξεγέρσεων κατά των Ελλήνων της Βλαχίας, οι πρωταίτιοι των οποίων τιμωρούνται κάθε φορά φρικτά από το Θεό. Υπ' αυτούς τους όρους, ο μητροπολίτης δεν μπορούσε να αποφύγει τον εθνολογικό προβληματισμό της εποχής, ο οποίος θίγεται με οξυδέρκεια σε μερικά ευλόγως περίφημα αποσπάσματα⁹.

Μετά την περιγραφή της συνομοσίας ραδιουργημένης από το μεγάλο στόλνικο Παρκάνο (Bărcan), η οποία κατεπνίγη σε αίμα από τον ηγεμόνα Radu Mihnea, ο μητροπολίτης Μυρέων αισθάνεται την ανάγκη να εκφράσει την άποψή του περί των σχέσεων μεταξύ Ρουμάνων και Ελλήνων, ιδιαίτερα επειδή οι ενέργειες του γηγενούς άρχοντα δεν επεδίωκαν μόνο την εκθρόνιση του αυθέντη, αλλά και τον πλήρη αφανισμό του γένους των Ρωμαίων (*και να εξολοθρεύσουσι το γένος των Ρωμαίων, όσ' είναι εις την τζάρα τους να μη φανούσιν πλέον*, M397-398). Από το μένος των συνομωτών δεν επρόκειτο να γλιτώσουν ούτε οι Έλληνες άρχοντες (*άρχοντας*, M399), ούτε οι έμποροι (*τους πραγματευτάδαις*, M395, *αρχόμενους και την πτωχολογίαν / που θρέφουσι τα σπίτια τους όλοι με πραγματείαν*, M399-400), η εκτέλεση των οποίων θα γινόταν με στόχο την κατάσχεση των αγαθών τους (*εκείνους να σκοτώσουσι, να πάρουν τους ταφτάδαις*, M396). Πέραν της ιστορικής πραγματικότητας αυτών των ισχυρισμών, η οποία δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ή να αμφισβητηθεί ολοσχερώς, εξαιτίας της έλλειψης των εναλλακτικών πηγών, στην παρούσα ανακοίνωση μας ενδιαφέρει η ιδεολογική στάση του Ματαθίου Μυρέων και, ακριβέστερα, ο τρόπος με τον οποίο αυτός ορίζει την ταυτότητα „του γένους των Ρωμαίων”.

Με μια φλογερή αγόρευση προς τους Ρουμάνους, ο μητροπολίτης αποπειράται να τους πείσει να σέβονται και να αγαπούν τους Έλληνες (*Ρωμαίους τους χριστιανούς να μη καταφρονούσιν, / μόνον να τους εύλαβουνται και να τους αγαπούσιν*, M413-414), των οποίων το γένος αποτελεί για το Ματθαίο μια σαφώς καθορισμένη οντότητα, με αδιάκοπη ιστορική ύπαρξη από την εποχή του Ομήρου, ο οποίος επαίρεται για τις ανδραγαθίες των Ελλήνων (*ο μέγας Όμηρος οπού μας διηγάται / Ελλήνων τα καμώματα και μετ' αυτούς καυχάται*, M73-74) και μέχρι τις ημέρες του, ανεξάρτητα από το όνομα που φέρει: Ρωμαίοι, Έλληνες, Γκραικοί (*το γένος των Ρωμαίων*, M397, *το γένος των Ελλήνων*, M 2361, *σ'εμάς εις όλους τους Γραικούς*, M2454). Εκτός από μερικά ένθερμα επίθετα για τους Έλληνες, τα οποία φανερώνουν τον πατριωτισμό του

⁹ Vincent, *Byzantium Regained...*, σελ. 302-306.

Ματθαίου, αλλά διαδραματίζουν περιορισμένο πειστικό ρόλο „γένος άγιον, ευλογημένον, ορθοδοξότατον, απ'όλους τιμημένον” (M415-416), τα επιχειρήματα του ιεράρχη έγκεινται στην επισήμανση της συνεισφοράς των Ελλήνων στον εμπλουτισμό της παγκόσμιας κληρονομιάς (*εγέμισαν τον κόσμον*, M417) τόσο στην αρχαιότητα, όσο και κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Κατά την άποψή του, οι Έλληνες χάρισαν στην ανθρωπότητα τη σοφίαν, ήτοι τη φιλοσοφία, τα γράμματα, τη θεολογίαν, αλλά και τα άρματα. Η τελευταία αναφορά, όχι ιδιαίτερα ξεκάθαρη, θα μπορούσε να αφορά, καθ' ημάς, είτε την ομηρική εποχή, την οποία ο ιεράρχης είχε προαναφέρει για τα πολεμικά ανδραγαθήματα των Ελλήνων, είτε την κατάκτηση της Ανατολής από τον Μεγαλέξανδρο, κατά την οποία οι Έλληνες απέδειξαν την στρατιωτική τους ανωτερότητα. Επίσης, αμφισβητήσιμοι από ιστορική άποψη είναι και οι ισχυρισμοί σχετικά με τους οποίους οι Έλληνες δέχθηκαν τη χριστιανική πίστη και τη διέδωσαν ανά τον κόσμο (*την πίστιν των χριστιανών αυτοί την εδεχθήκαν / κ' εις όλους την εμοίρασαν, χριστιανούς εποίκαν*, M420-421) και ότι μετέδωσαν στους Ρουμάνους την ορθοδοξία (*αυτοί εσάς εβάπτισαν με την ορθοδοξίαν*, M421). Στην τελευταία περίπτωση είναι πιθανόν ο Ματθαίος να έχει υπόψιν του την ίδρυση της μητρόπολης της Βλαχίας κατά το 14-ο αιώνα υπό την πνευματική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Πέραν της ορθότητας ή της πλάνης κάποιων ισχυρισμών του, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στην αυγή της νεώτερης εποχής, στη νοτιο-ανατολική Ευρώπη ένας Έλληνας λόγιος είχε την πλήρη επίγνωση της διαχρονικής συνέχειας του ελληνικού έθνους και όριζε την εθνική του ταυτότητα πρωτίστως σε πολιτιστική βάση.

Η ιδέα είναι θεμελιώδης για το Ματθαίο, ο οποίος την επαναλαμβάνει σε σχεδόν παρόμοιους όρους και στο πλαίσιο του θρήνου για την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (M2358-2372), όπου επιδιώκει να δώσει έμφαση στην αντίθεση μεταξύ της αλλοτινής δόξας του Ελληνισμού και της παρακμής του επί Τουρκοκρατίας. Αυτό το δεύτερο απόσπασμα δεν φέρει καμία ουσιαστικώς νέα ιδέα σε σύγκριση με το ανωτέρω αναλυθέν κείμενο, αλλά απλώς μια συνωνυμική και εκφραστική ποικιλία. Τοιουτρόπως, η αρχαία φιλοσοφία ορίζεται τώρα με το διώνυμο *η φρόνηση και η σοφία όλη* (M2363), ενώ ο όρος *γράμματα* επεξηγείται από την παράθεση *γραμματική, ποιητική, ρητορική* (M2367). Προστίθεται η παρομοίωση με τη *σάλπιγγα* (*ωσάν με την τρουμπέττα*, M2370) προκειμένου να εκφραστεί πιο ζωνηρά ο τρόπος με τον οποίο οι Έλληνες διέδωσαν „σε όλα τα βασίλεια” (M2370) τις ανακαλύψεις τους.

Το πιο χαρακτηριστικό γεγονός είναι ότι αυτή τη φορά η επίκληση του παρελθόντος αποτελεί ένα καταφύγιο για την αδυναμία του ιεράρχη να βρει λύση για την άθλια κατάσταση στην οποία βρισκόταν το ελληνικό γένος εκείνη την εποχή. Αφού κατακρίνει σφοδρά για την αφέλειά τους όλους όσοι ήλπιζαν μια έξωθεν απελευθέρωση, είτε αυτή θα προερχόταν από τον *ντελή Μιχάλη* (2326), την Ισπανία (2329), τη Βενετία με *τα χοντρά κάτεργά της* (2330) ή ακόμα και από τα *ξανθά γένη* του Μοσχοβού, (M2333), ο Ματθαίος Μυρέων, ο οποίος εξάιρεται από τους μελετητές για το ρεαλισμό του, δεν αποδεικνύεται ικανός να παρέχει καμία βιώσιμη λύση για την έξοδο του γένους του από το σκότος της Τουρκοκρατίας. Ακόμα και η πρόταση που υποβάλλει είναι αφελέστερη από εκείνη της απελευθέρωσης των Ελλήνων από εξωτερική στρατιωτική συμμαχία. Πρόκειται για την προσχώρηση των Τούρκων στο χριστιανισμό κατόπιν μιας θείας επέμβασης (*και κάμε τους χριστιανούς και σήσε τους εμπρός σου / αξίωσέ τους, δέσποτα, επί το βαπτισμά σου, να γένουσι χριστιανοί διά το όνομά σου*, M2716). Όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει, ο μητροπολίτης Μυρέων επανέρχεται στη μεσαιωνική αντίθεση «χριστιανοσύνη – ισλαμικός κόσμος» και στο συμπέρασμα ότι η ασυμβίβαστη σύγκρουση Ελλήνων και Τούρκων δεν έχει εθνοτικές, αλλά θρησκευτικές βάσεις. Ασπαζόμενο το

χριστιανισμό, το „γένος το μιαρώτατον” (2563) των Τούρκων θα αδελφοποιούνταν και θα γινόταν φίλος των Ελλήνων (*ως να γενούμεν αδελφοί και να γενούμεν φίλοι*, M2718).

Για τον Έλληνα ιεράρχη η χριστιανική θρησκεία είναι η μοναδική, η οποία επιτρέπει την υπέρβαση των εσωτερικών διενέξεων μεταξύ εθνών. Επομένως, οι οδηγίες που απευθύνει προς τους Έλληνες οι οποίοι βρίσκονται στη Βλαχία, είτε στην αυλή, είτε ως έμποροι (*όσοι ς την κούρτην βρίσκεσθε και όσοι αγοραίοι*, M424) ενόψει της βελτίωσης των τεταμένων σχέσεων με τους γηγενείς, δεν αποτελούν τίποτα άλλο παρά προτροπές για την εφαρμογή των αρχών της χριστιανικής ηθικής από το φόβο της θείας τιμωρίας (*μη σας κολάση ο θεός κόλασιν αιωνίαν*, 440). Παραιτούμενοι από την απληστία (*με την πλεονεξίαν*, M426, *να ήστ' αχόρταγοι*, M427, *να λαιμαργήσετε*, M429, *η πλεονεξία σας*, M434), τη διάπραξη αδικημάτων (*και παύσετε και λείψετε από την αδικίαν*, M439), τη μεταχείριση των Ρουμάνων ως καταραμένων σκύλων (*ωσάν σκύλους τους έχετε πολλά ωνειδισμένους*, M436), οι Έλληνες θα εδύναντο να περιορίσουν τη βδελυγμία των Ρουμάνων έναντί τους (*και δεν μπορούν να μας ιδούν μηδέ ζωγραφισμένους*, M435), και να τερματίσουν τα ανθελληνικά κινήματα (*τους κάμνει ρωμαιομάχους*, M434). Ένα δεύτερο στάδιο της συμφιλίωσης με τους Ρουμάνους, κατόπιν της συνειδητοποίησης των υπηρεσιών που τους παρέχουν αυτοί, εξασφαλίζοντάς τους την ίδια την επιβίωση στη Βλαχία (*αυτ' οι πτωχοί μας θρέφουσιν*, M441), θα έπρεπε, κατά τον ιεράρχη, να δημιουργεί εκτίμηση και αγάπη έναντι αυτών των εν Χριστώ αδελφών τους (*και πρέπει να τους έχωμεν και να τους αγαπούμε / ότι μας είναι αδελφοί, πρέπει να τους τιμούμε*, M443-444). Από την άλλη, η αναγκαστική υποταγή των Ρουμάνων που πραγματοποιούσαν μερικοί Έλληνες, την οποία όχι μόνο αναφέρει, αλλά και αποδέχεται ο Ματθαίος (*μη θέλοντες «ζουπούνουλε» μας κράζουν*, M442) δεν ανταποκρίνεται φυσικά στις αρχές της χριστιανικής ηθικής. Πέραν αυτών των ασυνεπειών, το διάβημα του Ματαθίου παραμένει αξιόλογο από το γεγονός ότι επιχειρεί να προσφέρει μια ειρηνική λύση στις δριμύτατες συγκρούσεις μεταξύ των εθνικών ομάδων της Βλαχίας στις αρχές του 17-ου αιώνα.

Συμπερασματικά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο Σταυρινός και ο Ματαθαίος Μυρέων διατηρούνται στο επίπεδο της μεσαιωνικής αντιπαράθεσης μεταξύ χριστιανοσύνης και ισλαμικού κόσμου, αλλά δεν αγνοούν, ταυτόχρονα, τις συγκρούσεις μεταξύ των αναδυόμενων βαλκανικών εθνών στο χώρο της Βλαχίας. Αμφότεροι οι συγγραφείς έχουν την πλήρη επίγνωση της μοναδικότητας και της συνέχειας του ελληνικού έθνους, ανεξαρτήτως των διάφορων διαχρονικών του ονομασιών (*Έλληνες, Μακεδόνες, Ρωμαίοι, Γραικοί*), ενώ ο μητροπολίτης Μυρέων του ορίζει την ταυτότητα σε πολιτιστική κυρίως βάση.